

ESKİ TÜRKÇEDEKİ /ç/, /s/ ve /z/ ÜNSÜZLERİNİN 20. YÜZYIL ÖNCESİ BAŞKURT TÜRKÇESİNDEKİ DURUMU

Dursun ÜNÜVAR¹

Öz: İdil-Ural bölgesi, dar alanda Çuvaş Türkçesi, Tatar Türkçesi ve Başkurt Türkçesinin konuşulduğu bir coğrafyadır. 1917 öncesinde, Başkurt Türkçesi ve Tatar Türkçesi için ayrı yazı dilleri yoktur. 20. yüzyıl öncesinde Başkurdistan coğrafyasında yazı dili olarak Tatar Türkçesi ya da Çağatay Türkçesi kullanılmıştır ancak o dönemde, Başkurt Türkçesinin dil özelliklerini yansıtan bazı eserlerin de yazıldığı bilinmektedir. Çalışmada, çağdaş Başkurt Türkçesini diğer Türk yazı dillerinden ayıran ET. /ç/ > Bşk. T. /s/; ET. /s-/ > Bşk. T. /h-/; ET. /s-/ > Bşk. T. /-مخج-/; ET. /s-/ > Bşk. T. /-مخج-/; ET. /z-/ > Bşk. T. /-ز-/ ve ET. /z-/ > Bşk. T. /-ز-/ ses denkliklerinin tarihî Başkurt Türkçesinde yer alan üç eserdeki biçimleri tespit edilmiştir. Eski Türkçedeki /ç/, /s/ ve /z/ ses birimlerinin Başkurt Türkçesinin yazı dili öncesindeki biçimleri üzerinden dil politikasının standart türe etkisi ortaya konmuştur. Neticede, tarihî Başkurt Türkçesinde yaygın olmayan ses denkliklerinin Başkurt Türkçesi yazı dilinde standartlaştırıldığı görülmüştür. Özellikle ET. /s-/ > Bşk. T. /h-/ ses denkliğinin 20. yüzyıl öncesinde yaygın görülen ses gelişmelerinden biri olmamasına rağmen günümüz Başkurt Türkçesinin en önemli niteliklerinden biri olması dikkat çekicidir. Bununla birlikte, tarihî Başkurt Türkçesi metinlerinde dış arası /z/ ünsüzünün kullanımı yayginken dış arası /مخج/ ünsüzü daha az kullanılmaktadır ancak bu iki ses birimi yazı dili sonrasındaki dönemde ölçünlü dilde standart hâle gelmiştir.

Anahtar Sözcükler: Başkurt Türkçesi, tarihî Başkurt Türkçesi, dil politikası, ünsüzler, fonetik denklik.

The Situation of the Consonants /ç/, /s/ and /z/ of the Old Turkish in Bashkir Turkish Before the 20th Century

Abstract: The Idil-Ural region is an area where Chuvash, Tatar, and Bashkir are spoken in a narrow area. Before 1917, there were no separate written languages for Bashkir and Tatar. Before the 20th century, Tatar or Chagatai was used as the written language in the geography of Bashkortostan, but it is known that some works reflecting the language features of Bashkir were also written in that period. The study determined the forms of phonetic equivalences of OT. /ç/ > Bashk. T. /s/; OT. /s-/ > Bashk. T. /h-/; OT. /s-/ > Bashk. T. /-مخج-/; OT. /s-/ > Bashk. T. /-مخج-/; OT. /z-/ > Bashk. T. /-ز-/ and OT. /z-/ > Bashk. T. /-ز-/ in old Bashkir Turkish, distinguishing contemporary Bashkir Turkish from other written Turkish languages. The effect of language policy on the standard type was revealed through the forms of the /ç/, /s/ and /z/ phonemes in Old Turkish before the written language of Bashkir Turkish. As a result, it was observed that phonetic equivalences that are not common in historical Bashkir Turkish have been standardized in the written

¹Dr. Öğr. Üyesi, Bartın Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Bartın/Türkiye, e-posta: unuwardursun@gmail.com, dunuvar@bartin.edu.tr, ORCID: 0000-0002-8583-4295

language of Bashkir Turkish. In sum, it is noteworthy that although the phonetic equivalence of OT. /s-/ > Bashk. T. /h-/ was not one of the common phonetic developments before the 20th century, it is one of the most important features of today's Bashkir Turkish. However, in old Bashkir Turkish texts, the interdental /z/ consonant is common, while the interdental /مخج/ consonant is less used. Still, in the Bashkir standard language, these two phonemes became standard in the period after the written language.

Keywords: Bashkir Turkish, Old Bashkir Turkish, language policy, consonants, phonetic equivalence.

Giriş

İdil-Ural bölgesinde, Türk cumhuriyetlerinden Tataristan, Başkurdistan, Çuvaşistan; Fin-Ugor cumhuriyetlerinden Mari El, Mordovya ve Udmurtiya yer almaktadır. İdil-Ural bölgesinin Güney Ural dağlarında yaşayan Başkurtların dili olan Başkurt Türkçesi, 1917 öncesinde müstakil bir yazı diline sahip değildir. Çarlık döneminde Başkurdistan coğrafyasındaki eserler Tatar Türkçesi ya da Çağatay Türkçesi ile yazılmıştır.

Başkurt Türkçesinin yazı dili geçmişi genellikle üç döneme ayrılır. Birinci dönem, Kıpçak etkileri gösteren İdil-Ural boyu Türkçesinin kullanıldığı 13 ve 19. yüzyıllar arasındaki dönemdir. İkinci dönem, Başkurtların tarihî Tatar Türkçesini kullandığı 19. yüzyılın sonlarından 20. yüzyılın ilk çeyreğine kadar gelen devirdir. Üçüncü dönem ise 1917 sonrasında mahallî Başkurt ağızlarından bir Başkurt yazı dili geliştirilmesiyle başlayıp günümüze kadar gelen safhadır (Kiyikbayev, 1966, s. 32-33; İşbirzin, Gelevitdinov, Halikova, 1993, s. 8-9). Üçüncü dönemde gelişen yazı dili Sovyet dil politikası neticesinde oluşmuştur.

1. Başkurt Türkçesi Yazı Dilinin Gelişiminde Dil Planlamasının Rolü

Dil planlaması, dilin doğal sürecine yetkililer tarafından bilinçli olarak müdahale edilmesidir (Fishmann, 1989, s. 265). SSCB'de Kasım 1917'de kabul edilen 'Rusya Halklarının Hakları Bildirgesi'nde (DNR, 2024), SSCB'de yaşayan halkların temel haklarından biri olarak kendi kaderini tayin hakkı verilmesiyle dil planlaması uygulanmaya başlamıştır. Aslında, bu karar öncesinde dil planlamasının temellerinin atıldığını söyleyebiliriz. Örneğin, Çarlık döneminde yazı dili olmayan Başkurt Türkçesinin alfabesinin oluşturulma çabaları 1907 yılında Bessenov'un *Bukvar dlya başkir* çalışması ile başlamıştır. Sovyet dil politikası ile birlikte kabul edilen alfabe de 1912 yılında Kulayev'in *Osnovi zvukoproiznoşeniya i azbuka dlya başkir* adlı eserindeki alfabenin geliştirilmiş hâlidir.

Fishmann, tüm dillerin kanun önünde eşit kabul edildiği durumlarda bile, kanunun belirleyici metninde, yorumlanmasında ve uygulanmasında bazı dillerin diğerlerinden daha eşit olduğunu ve belki de bu durumun kaçınılmaz olarak böyle geliştiğini belirtir (1989, s. 266). Fishmann'ın bu tespiti, SSCB'deki Türk yazı dilleri için de geçerlidir. Sovyet dil politikası, düşüncelerin denetimi, iç güvenlik, idari etkinliğin ortak bir dil ile gerçekleştirilebileceği gerekçeleriyle Rusçanın milliyetler arası etkileşim dili olarak bütün vatandaşlara öğretilmesini amaçlamıştır (Eraydın Virtanen, 2002, s. 206). 1917 sonrasında, kanun önünde bütün diller eşit kabul edilse de özellikle 1934 sonrası süreçte SSCB'de Rusça *lingua franca* konumuna yükselmiştir.

Rusçanın SSCB'de *lingua franca* olma süreci Başkurdistan'da da karşılık bulmuştur. 1920'li yıllarda Başkurdistan'da devlet dilleri olarak Başkurtça ve Rusçanın

belirlenmesi, dil inşâ sürecinin başlangıcıdır. Bu iki devlet dilini bilen kişilere işe alımlarda öncelik verilmesi ve bu kişilerin işten çıkarmalarda tercih edilmemesi SSCB'nin ilk yıllarında yerel dillere verilen önemin göstergelerinden biridir. Ayrıca bu süreçte, Başkurt Türkçesi konuşurlarının sayısını artırmak için Başkurtça kursların açılması, Başkurt olmayıp Başkurtça öğrenen insanların ödüllendirilmesi (maaş artışı, yıllık izin sürelerinin uzatılması vs.) yoluyla Başkurt Türkçesinin propagandası yapılmıştır (Garipova, 2009, s. 9). Sovyet iktidarı güçlendikçe dillerin hukukî durumuyla ilgili yasalar kabul edilmemeye ve 'devlet dili' terimi kullanılmamaya başlanmıştır. 1937 ve 1978 yılları arasında kabul edilen anayasalarda dillerin hukukî durumuyla ilgili maddeler bulunmamaktadır (Garipova, 2009, s. 9).

Wright'a göre dil planlaması, nüfusun kendisini tanımlayabileceği tutarlı bir ulusal kültür oluşturma'nın önemli bir aracıdır ve bunun bir yönü de ulusal dil varyantının diğer ilişkili varyantlardan bilinçli olarak farklılaştırılmasıdır. Bu süreç, ayrıntılandırma ve geliştirme yoluyla farklılaştırma anlamına gelen *Ausba* süreci olarak adlandırılır (Wright, 2004, s. 49). Wright'ın dil planlaması hakkındaki bu görüşleri geniş alanda SSCB'deki Türk yazı dillerinin oluşumunu, daha dar alanda ise bazı araştırmacılar tarafından Tatar Türkçesinin bir diyalekti olarak kabul edilen Başkurt Türkçesi yazı dilinin oluşumunu açıklamada oldukça önemlidir. Başkurt Türkçesi yazı dili için, özellikle ses ve biçim-sesbilgisel bakımdan Tatar Türkçesine en uzak konumdaki Güney ağzının (ve kısmen de Doğu ağzının) tercih edilmesi *Ausba* sürecinin başlangıcıdır. 1922 sonrasında Başkurt Türkçesi yazı dili için Güney ve Doğu diyalektlerini araştırma gezilerinin düzenlenmesi ve bu geziler neticesinde ortaya konan bilimsel çalışmalar *Ausba* sürecinin tamamlanmasını sağlamıştır. 1938 yılında, bugünkü Başkurt Türkçesi yazı dilinde kullanılan alfabenin kabul edilmesi ve sonrasında bu alfabeyle yazılan ve yazılmaya devam eden gramer yazımı, sözlükçülük, edebiyat, folklor gibi alanlardaki eserlerin Başkurt Türkçesinde yazılması dil planlamasının sonucudur.

2. Tarihî Başkurt Türkçesi İçin İncelenen Eserler ve Eserlerdeki Yazı Birimleri

Çarlık döneminde Başkurt Türkçesinde sözlük, derleme eserler, dinî kitaplar gibi yazılı kaynakların bulunduğu bilinmektedir. Yazı dili olmadan önceki dönemde Başkurt Türkçesindeki ünsüzlerin durumu, Pallas'ın birinci cildini 1787, ikinci cildini 1789 yılında yayımladığı *Sravnitelnye slovari vseh' yazıkov' i nareçiy* (bundan sonra PS) adlı eserde; Rıbakov tarafından Başkurdistan'ın merkezinden, doğusundan ve güneydoğusundan 1893-1894 yıllarında alan araştırması yöntemi ile derlenmiş metinlerin yer aldığı *Muzıka i pesni Uralskih' Musulman' c' oçerkom' ih' bıtı* [Yaşamlarının Ana Hatlarıyla Ural Müslümanlarının Şarkıları ve Melodileri] (bundan sonra MPUM) adlı kitapta ve Katarinskiy'in 1899 yılında yayımlanan *Başkirsko-Russkiy slovar* (bundan sonra BRS) adlı sözlüğünde yer alan sözcüklerden hareketle art-süremlili ve eş-süremlili karşılaştırmalı yöntemle incelenmiştir. PS'nin, Başkurt Türkçesinin 18. yüzyıldaki dil malzemesini sunması; MPUM'nin, Başkurdistan'daki Başkurtların, Tatarların, Tıpterlerin ve Nagaybakların konuşma dilini yansıtan derleme metinleri içermesi ve BRS'nin, 20. yüzyıl öncesi Başkurt Türkçesinin söz varlığını yansıtmaması çalışmada söz konusu bu üç eserin incelenmek üzere seçilmesinin temel sebebidir.

Çalışmada, Eski Türkçedeki /ç/, /s/ ve /z/ ünsüzlerinin temel alınmasında, söz konusu ünsüzlerin, Başkurt Türkçesini diğer Türk lehçelerinden farklı kılan değişken seslere

ESKİ TÜRKÇEDEKİ /ç/, /s/ ve /z/ ÜNSÜZLERİNİN 20. YÜZYIL ÖNCESİ BAŞKURT
TÜRKÇESİNDEKİ DURUMU

gelişmesi önemli olmuştur. Bununla birlikte İdil-Ural Türk lehçelerinden Tatar Türkçesi ve Başkurt Türkçesi arasındaki ünsüzlerde tespit edilen fonetik farklılıklar da dikkate alınmıştır. Araştırmada ilgili sesleri tanıklandırmak için Eski Türkçede kök biçim biriminde /ç/, /s/ ve /z/ ünsüzlerinin yer aldığı sözcükler söz konusu eserlerde taranmış ve bu ünsüzlerin ya da değişkelerinin bulunduğu sözcükler örneklendirmeye dâhil edilmiştir.

Çalışmada incelenen üç eser de eski Kiril harfleriyle yazılmıştır. Söz konusu eserlerde Başkurt Türkçesindeki seslerin hangi yazı birimleri ile temsil edildiği aşağıdaki tabloda kronolojik biçimde karşılaştırmalı olarak gösterilmiştir.

PS'de Kullanılan Yazı Birimler (1787-1789)		MPUM'de Kullanılan Yazı Birimler (1897)		BRS'de Kullanılan Yazı Birimler (1899)		Çeviri Yazı	
<i>Büyük</i>	<i>Küçük</i>	<i>Büyük</i>	<i>Küçük</i>	<i>Büyük</i>	<i>Küçük</i>	<i>Büyük</i>	<i>Küçük</i>
А	а	А	а	А	а	А	а
Б	б	Б	б	Б	б	В	в
Дж	дж	Дж	дж	-	-	С	с
Ч	ч	Ч	ч	Ч	ч	Ç	ç
Д	д	Д	д	Д	д	Д	д
-	-	Ä	ä	Ä	ä	e	e
Е	е	Е	е	-	е	Yë	ë
-	-	Э	э	Э	э	Ë	ë
Ф	ф	Ф	ф	-	ф	F	f
Г	г	Г	г	Г	г	G	g
-	-	Ђ	ђ	Ѓ	ѓ	Ƴ	Ƴ
Х	х	Х	х	Х	х	Ң	ң
Ы	ы	Ы	ы	Ы	ы	І	ı
И	и	И	и	И	и	İ	i
-	-	І	і	і	і	İ	i
Ж	ж	Ж	ж	-	ж	J	j
К	к	К	к	К	к	K	k
-	-	К	k	-	-	Q	q
Л	л	Л	л	Л	л	L	l
М	м	М	м	М	м	M	m
Н	н	Н	н	Н	н	N	n
-	нг	-	ң	-	н	-	η
О	о	О	о	О	о	O	o
-	'ю	Ö	ö	Ö	ö	Ö	ö
П	п	П	п	П	п	P	p
Р	р	Р	р	Р	р	R	r
С	с	С	с	С	с	S	s

-	-	-	-	-	č	-	مخج
Ц	ц	Ц	ц	-	ц	-	ts
Ш	ш	Ш	ш	Ш	ш	Ş	ş
Т	т	Т	т	Т	т	Т	t
У	у	У	у	У	у	U	u, w, uw
Ю	ю	Ў	ў	Ў	ў	Ü	ü, w, üw
В	в	В	в	-	-	-	v
Й	й	Й, Ј	й, ј	Й	й	Y	y
З	з	З	з	З	з	Z	z
-	-	-	-	-	ž	-	ž
Ю	ю	Ю	ю	-	-	Yu	yu
Ё	ё	Ё	ё	-	-	-	yö
Я	я	Я	я	-	-	Ya	ya, e

Tablo 1: PS, MPUM ve BRS'deki yazı birimler ve çeviri yazı karşılıkları.

PS, MPUM ve BRS'de kullanılan yazı birimler ve yazı birimlerin ses karşılıkları ile ilgili bazı farklılıklar göze çarpmaktadır. Bu çalışmada Eski Türkçedeki /ç/, /s/ ve /z/ ünsüzlerinin Başkurt Türkçesindeki gelişimi incelendiğinden söz konusu eserlerde bu seslere karşılık gelen yazı birimler ile ilgili durumlara değinilmiştir. Yukarıdaki tablodan anlaşılacağı üzere her üç eserde de /ç/, /s/, /z/ ünsüzleri için sırasıyla <ч> , <с> , <з> yazı birimleri kullanılmıştır. PS'de ve MPUM'de dışarısı /مخج/ ve /z/ sesleri için ayrı bir yazı birim bulunmazken BRS'de bu sesler için sırasıyla <č> ve <ž> yazı birimleri kullanılmıştır. /h/ sesi ise PS'de, MPUM'de ve BRS'de <х> yazı birimi ile işaretlenmiştir.

3. Eski Türkçedeki /ç/, /s/ ve /z/ Ünsüzlerinin Başkurt Türkçesindeki Gelişimi

Türk yazı dillerinden bazıları günümüze kadar arkaik ünsüz sistemini korumuş bazıları ise diğer dillerin ya da lehçelerin etkisiyle ortaya çıkan ve onları diğer Türk yazı dillerinden ayıran kendilerine özgü fonetik özelliklere sahip olmuştur. “Ünsüzlerin gelişme süreci, genellikle, önce titreşimli değişken seslerin bağımsız ses birimlere, sonra sızıcı değişken seslerin bağımsız ses birimlere ve nihayet ötümlü değişken seslerin bağımsız ses birimlere doğru gelişimi şeklinde olmuştur” (Baskakov, 2021, s. 130). Değişken seslerin hangi ünsüze geliştiği kök biçim birimindeki başlangıç, orta ve sonda bulunma gibi durumlara göre farklılaşır. Eski Türkçedeki /ç/, /s/ ve /z/ ünsüzlerinin Başkurt Türkçesindeki gelişim süreçleri, kök biçim birimindeki yerine göre sırasıyla ele alınmıştır.

3.1. Kök Biçim Birimi Başındaki Durum

ET. /ç-/ > Bşk. T. /s-/ ~ Tat. T. /ç-/

Türkçede kök biçim birimi başındaki /ç/ ünsüzünün değişken sesleri [ç (~ ş ~ s ~ s')] biçiminde gösterilir (Baskakov, 2021, s. 135). Türkçedeki kök biçim birimi başındaki /ç/ ses birimi, Tatar Türkçesinde korunurken Başkurt Türkçesinde açılarak /s-/'ye gelişir (Kiyikbayev, 1958, s. 138; Abdullina (vd.), 2018, s. 17). Eski Türkçe ve çağdaş Başkurt

Türkçesi arasındaki bu ses gelişmesi, Türkçe kökenli sözcüklerin neredeyse tamamında gerçekleşir. SSCB'nin dil politikası öncesi dönemdeki eserlerde ise bu ses gelişmesini örnekler üzerinden açıklamak yerinde olacaktır.

ET. /ç-/ ses birimi ile başlayan PS'de Başkurt Türkçesinde dört sözcük tespit edilmiştir. PS'deki bu sözcüklerden üçü ET.'deki gibi /ç-/li; biri hem /ç-/ hem de /s-/li biçimde kaydedilmiştir. 19. yüzyıl eserlerinden BRS'de ise bu dört sözcükte açılma olayı ile birlikte /ç-/ > /s-/ değişimi tespit edilmiştir.

ET. /ç-/ > PS /ç-/ ~ BRS /-s/ > Bşk. yd. /s-/ fonolojik sürecinin tespit edildiği örnekler şöyledir:

ET. *çi* غى (ED 1972, s. 413a) > PS *чи* *çiy* (1789, s. 265b) ~ BRS *сей* *sëy* (1899, s. 189b) > Bşk. yd. BTS *sëy* (2017, s. 516a) ~ Tat. yd. TTAS *çiy* (2021, s. 397c) 'çiğ'.

ET. *çukur* (ED 1972, s. 409b) > PS *чюкур* *çukur* (1789, s. 375a) ~ BRS *сокор* *sokor* (1899, s. 195b) > Bşk. yd. BTS *soqor* (2017, s. 533b) ~ Tat. yd. TTAS *çokır* (2021, s. 435b) 'çukur'.

ET. *çibun* (ED 1972, s. 397b) > PS *сибин, чибин* *sibin, çibin* (1789, s. 49a) ~ BRS *себен* *sëbën* (1899, s. 192b) > Bşk. yd. BTS *sëbën* (2017, s. 504b) ~ Tat. yd. TTAS *çëbën* (2021, s. 381a) 'sinek'.

ET. /ç-/ ses birimi ile başlayan MPUM'de on yedi sözcük bulunur. ET. /ç-/ ses biriminin MPUM'deki bu sözcüklerden dokuzunda korunduğu, dördünde /s-/ye geliştiği ve dördünde ise hem /ç-/li hem de /s-/li biçimde kaydedildiği tespit edilmiştir. BRS'de ET. /ç-/ ses birimi ile başlayan yirmi sekiz sözcük tespit edilmiştir ve bu sözcüklerin tamamında Başkurt Türkçesinde olduğu gibi /ç-/ > /s-/ değişimi vardır.

Aşağıdaki ET.'de /ç-/ ses birimi ile başlayan sözcükler, MPUM'de Başkurtlardan derlenen metinlerde çoğunlukla ET.'deki gibi kaydedilmiştir. MPUM'de, bu sözcüklerin /s-/li varyantları ise genellikle Başkurdistan'daki Tatarlardan derlenen metinlerde tespit edilmiştir. Bu durum, lehçeler arası temasın bir sonucu olmalıdır. Söz konusu sözcükler, MPUM ile aynı dönemde yazılmış olan BRS'de ise /s-/li biçimdedir. V. Pröhle de 1903 yılında Ufa bölgesindeki yaptığı incelemeler neticesinde yayımlanan makalesinde, ET. /ç/ ses biriminin Başkurt Türkçesinde genellikle /s-/ye geliştiğini belirtir (2017, s. 266).

Derleme metinlerden oluşan MPUM'deki varyantlar, yazı dili öncesinde Başkurdistan'daki ağız özelliklerini yansıtır. Dil politikası öncesinde, ET. /ç-/ ses biriminin , Başkurt Türkçesinde hem aynen korunduğu hem açılma olayı neticesinde /s-/ye geliştiği tespit edilmiştir. Bu bağlamda, o dönemde tarihî Başkurt Türkçesinde ikili varyantların bulunduğu söylenebilir. Aşağıdaki sözcükler, çağdaş Başkurt Türkçesinde /s-/li biçimde devam etmektedir.

ET. /ç-/ > MPUM /ç-/ , /s-/ ~ BRS / s-/ > Bşk. yd. / s-/ fonolojik sürecinin tespit edildiği örnekler şöyledir:

ET. *çap-* (ED 1972, s. 394a) > MPUM Bşk. T. *чап-* /*çab-*/, Tat. T. *сап-* /*sap-*/ (1897, s. 189, 78) ~ BRS *сап-* *sab-* (1899, s. 188a) > Bşk. yd. БТАН *sap-* (2015, s. 331a) ~ Tat. yd. TTAS *çap-* (1981, s. 396b) 'dört nala koşmak'.

ET. *ça:ğ, çak* (ED 1972, s. 403b) > MPUM Bşk. T. *чак* *çak*, *сак* *sak*, *сак* *saq* (1897, s. 188, 165) ~ BRS *сак* *sak* (1899, s. 189b) > Bşk. yd. БТАН *saq* (2015, s. 356b) ~ Tat. yd. TTAS *çak* (1981, s. 401a) 'çağ, vakit'.

ET. *çakır-* (ED 1972, s. 410a) > MPUM Bşk. T. чакыр- *çakır-* (1897, s. 187) ~ BRS сакыр- *sakır-* (1899, s. 190a) > Bşk. yd. BTS *saqır-* (2017, s. 493) ~ Tat. yd. TTAS *çakır-* (1981, s. 403a) ‘çağırmak’.

ET. /s-/ > Bşk. T. /h-/ ~ Tat. T. /s-/

Baskakov, Türkçede kök biçim birimi başındaki /s/ ünsüzünün değişken seslerini [s (~ θ ~ h ~ 0)] biçiminde gösterir (2021, s. s. 135). Tatar Türkçesi, Türkçedeki kök biçim birimi başındaki /s/ ses birimini korurken bu ses Başkurt Türkçesinde açılarak /h-/’ye gelişir (Abdullina (vd.), 2018, s. 17).

ET.’deki /s-/ ses biriminin Başkurt Türkçesinde /h-/’ye gelişmesi bir anda olmamıştır. 18. yüzyıl eserlerinden PS’de, ET. /s-/ ses birimi ile başlayan on dokuz sözcük tespit edilmiştir ve bu sözcüklerin tamamı ET.’deki gibi kaydedilmiştir. ET. /s-/ ses birimi ile başlayan MPUM’de kırk sözcük tespit edilmiştir. ET. /s-/ ses biriminin MPUM’deki otuz yedi sözcükte korunduğu, üç sözcükte ise hem /s-/’li hem de /h-/’li biçimlerde kaydedildiği tespit edilmiştir. BRS’de ET. /s-/ ile başlayan altmış yedi sözcük tespit edilmiştir ve bu sözcüklerden ikisi dışındakilerde ET.’deki kök biçim birimi başındaki /s-/ ses birimi /ç-/’ye gelişmiştir. BRS’deki söz konusu iki sözcükte ET. /s-/ ses biriminin korunduğu tespit edilmiştir.

Katarinskiy, BRS’deki /ç/ ses birimini ‘ bu ses, sanki gırtlaktan çıkıyormuş gibi, ağzın bazı kısımlarına dokunmadan (hg cinsinden, sanki nefes alıyormuş gibi) donuk bir şekilde telaffuz edilir’ (1899, s. 239) şeklinde tanımlamıştır. Katarinskiy’in ET. /s-/ ses biriminin değişken varyantı olarak işaretlediği bu ses, MPUM’de bir sözcükte tespit edilmiştir. Bu verilerden hareketle, Eski Türkçe kök biçim birimi başındaki /s-/ ses biriminin çağdaş Başkurt Türkçesindeki gelişim süreci [s- [/ç-/ > /h-/] biçiminde gösterilebilir.

Görüldüğü üzere çağdaş Başkurt Türkçesini diğer Türk lehçelerinden ayıran en önemli ses değişikliklerinden biri olan ET. /s-/ > Bşk. T. /h-/ denkliği, tarihî Başkurt Türkçesi eserlerinden PS’de tespit edilememiş; MPUM’de ise birkaç sözcükte tespit edilmiştir. BRS’de ise bu ses den kliği /s-/ > /ç-/ biçimindedir. Pröhle, 1903 yılında, asıl /s/ yerine Başkurtçada sözcük ve ek başında genellikle /h/ sesinin bulunduğu söyler (2017, s. 266). Bu bağlamda, bu ses denkliğinin 20. yüzyıl öncesinde Başkurdistan’ın her bölgesinde yaygın olmadığı söylenebilir. Bu durum, çağdaş Başkurt Türkçesinin ağızlarına da yansımaktadır. ET. /s-/ > Bşk. T. /h-/ denkliği, Başkurt Türkçesinin Kuzeybatı ve Güney diyalektlerinde neredeyse hiç yoktur; ancak Doğu diyalektinde oldukça yaygındır. Maksutova, Doğu diyalekti konuşurlarının sayısının yaklaşık iki yüz bin olduğunu belirtir (1976, s. 5). Bu sayı, Başkurdistan’daki Başkurt nüfusunun yaklaşık %15’idir.

ET. /s-/ > PS. /s-/ ~ MPUM /s-/ ~ BRS /ç-/ > Bşk. yd. /h-/ fonolojik sürecinin tespit edildiği örnekler şunlardır:

ET. *sev-* (ED 1972, s. 784b) > PS Bşk. T. сев- *sëv-*, с’юю- *süy-* (1789, s. 337) ~ MPUM Bşk. T. сөй-*söy-*, с’й- *süy-* (1897, s. 188, 156) ~ BRS řyй- *yüy-* (1899, s. 57b) > Bşk. yd. БТАН *höy-* (2017, s. 574a) ~ Tat. yd. TTAS *söy-* (1979, s. 719b) ‘sevmek’.

ET. *sa:ğ* (ED 1972, s. 803a) > PS Bşk. T. савсаляметъ *sawselamet* (1789, s. 232) ~ MPUM Bşk. T. cay *saw* (1897, s. 164) ~ BRS şay *yaw* (1899, s. 52b) > Bşk. yd. БТАН *haw* (2017, s. 510a) ~ Tat. yd. TTS *saw* (1997, s. 267b) ‘sağ’.

ET. *sığır* (ED 1972, s. 814b) > PS Bşk. Т. сїёръ *siyēr*, сїюрь *siyör*, сыгырь *sıgyr* (1789, s. 58) ~ MPUM Bşk. Т. сыгырь *sıgyr* (1897, s. 60) ~ BRS ғыйыр *ıyır* (1899, s. 65b) > Bşk. yd. БТАН *hıyır* (2017, s. 658b) ~ Tat. yd. TTAS *siyēr* (1979, s. 693) ‘sığır’.

ET. *su:v* (ED 1972, s. 783a) > PS Bşk. Т. cy *su*, co *so* (1787, s. 308) ~ MPUM Bşk. Т. cy *su* (1897, s. 189) ~ BRS ғыу *ıw* (1899, s. 67b) > Bşk. yd. БТАН *hıw* (2017, s. 694a) ~ Tat. yd. TTAS *su* (1979, s. 674b) ‘su’.

Кıp. Т. *süt* (CC 2015, s. 559) > PS Bşk. Т. с’ють *süt* (1787, s. 146) ~ MPUM Bşk. Т. сөт *söt*, с’ът *süt* (1897, s. 60, 161) ~ BRS řýt *üt* (1899, s. 63b) > Bşk. yd. БТАН *höt* (2017, s. 594b) ~ Tat. yd. TTAS *söt* (1979, s. 718b) ‘süt’.

ET. *sen* (ED 1972, s. 831b) > PS Bşk. Т. синь *sin* (1789, s. 384) ~ MPUM Bşk. Т. син *sin* (1897, s. 178) ~ BRS ғин *ın* (1899, s. 55b) > Bşk. yd. BTS *hın* (2017, s. 207b) ~ Tat. yd. TTAS *sin* (1979, s. 652a) ‘sen’.

ET. *süyük* (ED 1972, s. 838b) > PS Bşk. Т. с’юякъ *suyak* (1787, s. 137) ~ MPUM Bşk. Т. суйак *suyak* (1897, s. 185) ~ BRS řüyäk *üyäk* (1899, s. 58a) > Bşk. yd. БТАН *höyek* (2017, s. 577b) ~ Tat. yd. TTAS *söyek* (2019, s. 190c) ‘kemik’.

ET. *sö:zle:-* (ED 1972, s. 863a) > PS Bşk. Т. с’юлюш- *söyliş-*, сюлейү *süley-* (1787, s. 181) ~ MPUM Bşk. Т. суюляш- *süyleş-* (1897, s. 60) ~ BRS řüyžäš- *üyžäš-* (1899, s. 59a) > Bşk. yd. БТАН *höyleş-* (2017, s. 571b) ~ Tat. yd. TTAS *süzleş-* (1979, s. 723a) ‘söyleşmek’.

ET. *soñ* (ED 1972, s. 832b) > PS Bşk. Т. сунь *sun*, сунградань *sungradan* (1789, s. 456) ~ MPUM Bşk. Т. сун *sun* (1897, s. 55) ~ BRS ғун *ıwı* (1899, s. 61a) > Bşk. yd. БТАН *huñ* (2017, s. 619a) ~ Tat. yd. TTAS *soñ* (1979, s. 664b) ‘sonra’.

ET. /s-/ > PS. /s-/ ~ MPUM /h-/ ~ BRS /ç-/ > Bşk. yd. /h-/ fonolojik sürecinin tespit edildiği örnekler şöyledir:

ET. *si:z* (ED 1972, s. 860a) > PS Bşk. Т. сыздларь *sız* (1789, s. 396) ~ MPUM Bşk. Т. хыз *hız* (1897, s. 177) ~ BRS řež *yěž* (1899, s. 53a) > Bşk. yd. БТАН *hěž* (2017, s. 517a) ~ Tat. yd. TTAS *séz* (1979, s. 638b) ‘siz’.

ET. /s-/ > MPUM /s-/ /h-/ ~ MPUM /s-/ > Bşk. yd. /h-/ fonolojik sürecinin tespit edildiği bir örnek vardır:

ET. *sal-* (ED 1972, s. 824b) > MPUM Bşk. Т. сал- *sal-*, хал- *hal-* (1897, s. 168, 169) ~ BRS ғал- *yal-* (1899, s. 47b) > Bşk. yd. BTS *hal-* (2017, s. 181b) ~ Tat. yd. TTAS *sal-* (1979, s. 621b) ‘salmak, bırakmak, koymak’.

ET. /s-/ > PS. /s-/ ~ BRS /ç-/ > Bşk. yd. /h-/ fonolojik sürecinin tespit edildiği örnekler şunlardır:

ET. *saka:l* (ED 1972, s. 808b) > PS Bşk Т. сакалъ *sakal* (1787, s. 97) ~ BRS ҕакал *yakal* (1897, s. 47a) > Bşk. yd. BTS *haqal* (2017, s. 180b) ~ Tat. yd. TTAS *sakal* (2016, s. 32b) ‘sakal’.

ET. /s-/ > BRS /s-/ > Bşk. yd. /s-/ fonolojik sürecinin tespit edildiği iki örnek vardır ve bu iki örneğin hayvan adı olması ve Başkurt Türkçesinde de /s-/’li biçimde devam etmesi dikkat çekicidir.

ET. *sığırçuk* (ED 1972, s. 816a) > BRS сыйырсык *sıyırısık* (1899, s. 197b) > Bşk. yd. БТАН *sıyırısık* (2017, s. 526a) ~ Tat. yd. TTAS *sıyırçık* (2019, s. 265b) ‘sığırçık’.

ET. *sıçğa:n* (ED 1972, s. 796a) > PS Bşk. Т. Цыгг *tsısgan* (1789, s. 80) ~ BRS сысқан *sıskan* (1899, s. 198b) > Bşk. yd. BTS *sısqan* (2017, s. 524b) ~ Tat. yd. TTAS *tıçkan* (2019, s. 898a) ‘sıçan’.

ET. /s-/ > MPUM /s-/ ~ BRS /ɣ-/ > Bşk. yd. /h-/ fonolojik sürecinin tespit edildiği örnekler şöyledir:

ET. *sakın-* (ED 1972, s. 812b) > MPUM Bşk. Т. сагын- *sagin-* (1897, s. 194) ~ BRS ғагын- *ɣagin-* (1899, s. 45b) > Bşk. yd. БТАН *hağın-* (2017, s. 453b) ~ Tat. yd. TTAS *sagin-* (1979, s. 613a) ‘özlemek’.

ET. *sana-* (ED 1972, s. 835a) > MPUM Bşk. Т. сана- *sana-* (1897, s. 191) ~ BRS ғана- *ɣana-* (1899, s. 49b) > Bşk. yd. БТАН *hana-* (2017, s. 484a) ~ Tat. yd. TTAS *sana-* (1979, s. 628b) ‘saymak’.

ET. *sarığ* (ED 1972, s. 848a) > MPUM Bşk. Т. сары *sarı* (1897, s. 160) ~ BRS ғары *yarı* (1899, s. 51a) > Bşk. yd. БТАН *harı* (2017, s. 498a) ~ Tat. yd. TTAS *sarı* (1979, s. 632a) ‘sarı’.

3.2. Kök Biçim Birimi Ortasındaki Durum

ET. /-ç-/ > Bşk. Т. /-s-/ ~ Tat. Т. /-ç-/

Eski Türkçedeki kök biçim birimi ortasındaki /-ç-/ ses birimi, çağdaş Tatar Türkçesinde korunurken çağdaş Başkurt Türkçesinde açılarak /-s-/’ye gelişir (Kiyikbayev, 1958, s. 138). PS’de, ET.’deki /-ç-/ ses biriminin yer aldığı dokuz sözcük tespit edilmiştir. Bu dokuz sözcüğün dördü ET.’de olduğu gibi /-ç-/’li; biri /-s-/’li; üçü hem /-ç-/’li hem de /-s-/’li biçimde kaydedilmiştir. Bu bağlamda, ET. /-ç-/ > Bşk. Т. /-s-/ gelişmesinin 18. yüzyıl öncesinde ortaya çıktığı söylenebilir. Nitekim, ET. /-ç-/ > Bşk. Т. /-s-/ gelişmesi, 19. yüzyıldaki BRS’de tespit edilen on üç sözcüğün tamamında gerçekleşmiştir. MPUM’de ise ET. /-ç-/ ses biriminin yer aldığı on iki sözcük tespit edilmiştir. ET. /-ç-/ ses biriminin MPUM’daki bu sözcüklerin ikisinde korunduğu, sekizinde /-s-/’ye geliştiği ve ikisinde de hem /-ç-/’li hem de /-s-/’li biçimde kaydedildiği tespit edilmiştir.

ET. /-ç-/ > PS. /-ç-/ ~ MPUM /-ç-/ , /-s-/ ~ BRS /-s-/ > Bşk. yd. /-s-/ fonolojik sürecinin tespit edildiği örnekler şunlardır:

ET. *oçok/oçak* (ED 1972, s. 22b) > PS Bşk. Т. учакъ *uçak* (1789, s. 130) ~ MPUM Tat. Т. учак *uçak* (1897, s. 104) ~ BRS усак *usak* (1899, s. 225b) > Bşk. yd. БТАН *usaq* (2017, s. 183a) ~ Tat. yd. TTAS *uçak* (1981, s. 326a) ‘ocak’.

Aşağıdaki örneklerde PS’de ET. /-ç-/ > Miş. Т. /-ts-/ gelişmesi tespit edilmiştir. Bilindiği üzere Mişerler İdil-Ural bölgesinde Tatarlar ve Başkurtlar ile uzun zamandır birlikte yaşamaktadırlar ve bu ses gelişmesi de Tatar Türkçesinin Mişer ağızında oldukça yaygın bir gelişmedir.

ET. *neçük* (ED 1972, s. 775b) > PS Bşk. Т. ничикъ *niçik*, Miş. Т. ницекъ *nitsëk* (1789, s. 459) ~ MPUM Bşk. Т. нисик *nisik* (1897; 178) ~ BRS ницек *niçmek* (1899, s. 178a) > Bşk. yd. БТАН *nisëk* (2014, s. 565a) ~ Tat. yd. TTAS *niçëk* (1979, s. 444b) ‘nasıl’.

Kır. Т. *kıçkır-* (CC 2015, s. 738) > PS Bşk. Т. кычкрыкъ *kıçkrık*, Miş. Т. кицкрыкъ *kitskrık*, кечкыру *këçkiruw* (1787, s. 171) ~ MPUM Bşk. Т. кычкыр- *kıçkır-* (1897, s.

55) ~ BRS кыскыр- *kıskır*- (1899, s. 166a) > Bşk. yd. БТАН *qısqır*- (2013, s. 792b) ~ Tat. yd. ТТАС *kıçır*- (1979, s. 241b) ‘bağırmaq’.

ET. /-ç-/ > PS. /-s-/ ~ MPUM /-s-/ ~ BRS /-s-/ > Bşk. yd. /-s-/ fonolojik sürecinin tespit edildiği bir örnek vardır:

ET. *kiçi* غی (ED 1972, s. 696a) > PS Bşk. Т. к’юскыня *köskine* (1789, s. 245) ~ MPUM Bşk. Т. кискина *kiskina* (1897, s. 192) ~ BRS кесе *kěšě* (1899, s. 134a) > Bşk. yd. BTS *kěškěne* (2017, s. 279a) ~ Tat. yd. ТТАС *kěčkěne* (2016, s. 234b) ‘küçücük’.

ET. /-ç-/ > PS. /-ç-/ /-s-/ ~ MPUM /-ç-/ /-s-/ ~ BRS /-s-/ > Bşk. yd. /-s-/ fonolojik sürecinin tespit edildiği örnekler şöyledir:

ET. *kö* غی *köğü:n* (ED 1972, s. 713b) > PS Bşk. Т. кугурчень, кугарчень *kugurtsén, kugarçén* (1789, s. 105) ~ MPUM Bşk. Т. кугарсин *kugarsin*, кўгерчен *kügérçén* (1897, s. 191, 193) ~ BRS кўғәрән *kügärän* (1899, s. 152b) > Bşk. yd. BTS *kügersén* (2017, s. 306a) ~ Tat. yd. ТТАС *kügerçin* (1979, s. 281b) ‘güvercin’.

ET. *kaçan* (ED 1972, s. 592a) > PS Bşk. Т. касань *kasan*, качань *kaçan* (1789, s. 445) ~ MPUM Bşk. Т. каичан *kayçan*, Тір. Т. касан *kasan* (1897, s. 188, 205) ~ BRS касан *kasan* (1899, s. 129a) > Bşk. yd. БТАН *qasan* (2013, s. 322b) ~ Tat. yd. ТТАС *kayçan* (1979, s. 27b) ‘ne zaman’.

ET. /-ç-/ > PS. /-ç-/ /-s-/ ~ BRS /-s-/ > Bşk. yd. /-s-/ fonolojik süreci bir örnekte tespit edilmiştir:

ET. *balçık* (ED 1972, s. 333a) > PS Bşk. Т. балсыкъ, балчик *balsık, balçık* (1789, s. 105) ~ BRS балсык *balsık* (1899, s. 26a) > Bşk. yd. BTS *balsıq* (2017, s. 61a) ~ Tat. yd. ТТАС *balçık* (2015, s. 401c) ‘balçık’.

ET. /-ç-/ > PS. /-s-/ ~ BRS /-s-/ > Bşk. yd. /-s-/ fonolojik sürecinin tespit edildiği bir örnek vardır:

ET. *sıçğa:n* (ED 1972, s. 796a) > PS Bşk. Т. Цыгъ *tsısgan* (1789, s. 80) ~ BRS сыскан *sıskan* (1899, s. 198b) > Bşk. yd. BTS *sısqan* (2017, s. 524b) ~ Tat. yd. ТТАС *tıçkan* (2019, s. 898a) ‘sıçan’.

ET. /-ç-/ > MPUM /-ç-/ /-s-/ ~ BRS /-s-/ > Bşk. yd. /-s-/ fonolojik sürecinin tespit edildiği örnekler şunlardır:

ET. *bıçak* (ED 1972, s. 293b) > MPUM Bşk. Т. *psak* (1897, s. 155) ~ BRS бысак *bısak* (1899, s. 41b) > Bşk. yd. BTS *bısaq* (2017, s. 85b) ~ Tat. yd. ТТАС *pıçak* (1979, s. 565a) ‘bıçak’.

ET. *üçün* (ED 1972, s. 28b) > MPUM Bşk. Т. *öçön, öçén, üsün* (1897, s. 176, 55, 189) ~ BRS өсөн *ösön* (1899, s. 184a) > Bşk. yd. БТАН *ösön* (2014, s. 881b) ~ Tat. yd. ТТАС *öçén* (1981, s. 714b) ‘için’.

Aşağıdaki örnekte ET. /-ç-/ ses biriminin MPUM’de Başkurtistan’daki Tatarlardan derlenen metinde /-s-/’ye geliştiği tespit edilmiştir.

ET. *çēçek* (ED 1972, s. 400b) > MPUM Bşk. Т. чячкя *çeçke*, Tat. Т. сясяк *seseک* (1897, s. 186, 83) ~ BRS сәсәк *säsäk* (1899, s. 191b) > Bşk. yd. BTS *seseک* (2017, s. 514b) ~ Tat. yd. ТТАС *çeçek* (1981, s. 472b) ‘çiçek’.

ET. /-s-/ > Bşk. Т. /-س-/ ~ Tat. Т. /-s-/

Eski Türkçedeki kök biçim birimi ortasındaki /-s-/ ses birimi çağdaş Tatar Türkçesinde korunurken çağdaş Başkurt Türkçesinde açılarak /-مخج-/’ye gelişir (Kiyikbayev, 1958, s. 133). ET. /-s-/ ses biriminin yer aldığı PS’de beş; MPUM’de dokuz sözcük tespit edilmiştir ve bu sözcüklerin hepsi ET.’ deki gibi /-s-/’li kaydedilmiştir. Eski Türkçe ve Başkurt Türkçesi arasındaki bu fonetik denklik, PS’de ve MPUM’de yoktur. Bu durumun iki sebebi olabilir. İlki, ET. /-s-/ ses biriminin PS’de ve MPUM’de korunmuş olmasıdır. İkincisi, PS’de ve MPUM’de /مخج/ sesini işaretleyen bir yazı biriminin kullanılmamış olmasıdır. MPUM’de birçok ses için ayrı yazı birimi kullanılmıştır ve bu bakımdan ET. /-s-/ ses biriminin PS’de ve MPUM’de korunmuş olma durumu daha güçlü bir ihtimaldir.

BRS’de ET. /-s-/ ses biriminin bulunduğu on dokuz sözcük tespit edilmiştir. ET. /-s-/ ses birimi, BRS’deki on dört sözcükte korunurken beş sözcükte /-مخج-/’ye gelişir. BRS’de /-s-/ > /-مخج-/ gelişmesinin görüldüğü örneklerin oldukça az olması, bu ses gelişmesinin 18 ve 19. yüzyıl Başkurt Türkçesine ait incelenen eserlerde yaygın olarak görülmediğini göstermektedir.

ET. /-s-/ > PS. /-s-/ ~ MPUM /-s-/ ~ BRS /-s-/ > Bşk. yd. /-مخج-/ fonolojik sürecinin tespit edildiği bir örnek vardır:

ET. *esen* (ED 1972, s. 248a) > PS Bşk. T. *исень isen* (1789, s. 232) ~ MPUM Bşk. T. *исян isen* (1897, s. 57) ~ BRS *исән isän* (1899, s. 79a) > Bşk. yd. БТАН *isämen* (2012, s. 811) ~ Tat. yd. TTAS *isen* (1977, s. 426b) ‘esen, sağ’.

ET. /-s-/ > PS. /-s-/ ~ MPUM /-s-/ ~ BRS /-مخج-/ > Bşk. yd. /-مخج-/ fonolojik sürecinin tespit edildiği örnekler şöyledir:

ET. *ast* (ED 1972, s. 242a) > PS Bşk. T. *астынь astın* (1789, s. 432) ~ MPUM Bşk. T. *ас as, аст ast* (1897, s. 160, 60) ~ BRS *аҫт aҫmot* (1899, s. 17b) > Bşk. yd. БТАН *aҫmot* (2011, s. 354a) ~ Tat. yd. TTAS *as* (1977, s. 75b) ‘alt’.

ET. *üst* (ED 1972, s. 242a) > PS Bşk. T. *устѣкъ ustök* (1789, s. 435) ~ MPUM Bşk. T. *өст öst, үст üst* (1897, s. 60, 55) ~ BRS *өст öҫmot* (1899, s. 184b) > Bşk. yd. БТАН *öҫmot* (2014, s. 887a) ~ Tat. yd. TTAS *ös, östě* (1981, s. 706b) ‘üst’.

ET. /-s-/ > MPUM /-s-/ ~ BRS /-مخج-/ > Bşk. yd. /-مخج-/ fonolojik sürecinin tespit edildiği bir örnek tespit edilmiştir:

ET. *kısğa:* (ED 1972, s. 667a) > MPUM Bşk. T. *кыска kiska* (1897, s. 155) ~ BRS *кы́ска kıҫmaka* (1899, s. 166a) > Bşk. yd. БТАН *qıҫmıqqa* (2013, s. 798a) ~ Tat. yd. TTAS *kıska* (1979, s. 233b) ‘kısa’.

ET. /-s-/ > PS. /-s-/ ~ BRS /-ҫ-/ > Bşk. yd. /-s-/ fonolojik sürecinin tespit edildiği iki örnek vardır:

ET. *tirs* *عی:*k (ED 1972, s. 553b) > PS Bşk. T. *тирсякъ tirsek* (1789, s. 106a) ~ BRS *терѣкъ tiryk* (1899, s. 207b) > Bşk. yd. BTS *térhek* (2017, s. 601b) ~ Tat. yd. TTAS *térsek* (2019, s. 541a) ‘esen, sağ’.

ET. *kuruğsa:*k (ED 1972, s. 657b) > PS Bşk. T. *курса́къ kursak* (1789, s. 119a) ~ BRS *кор́фак koryak* (1899, s. 148a) > Bşk. yd. BTS *qorhaq* (2017, s. 373b) ~ Tat. yd. TTAS *korsak* (2017, s. 374a) ‘karın, mide’.

ET. /-z-/ > Bşk. T. /-z-/ ~ Tat. T. /-z-/

Eski Türkçedeki kök biçim birimi ortasındaki /-z-/ ses birimi, çağdaş Tatar Türkçesinde korunurken çağdaş Başkurt Türkçesinde açılarak /-z-/’ye gelişir (Kiyikbayev, 1958, s. 132). ET. /-z-/ ses birimi PS’de dört sözcükte bulunur ve bu sözcüklerin tamamında korunmuştur. MPUM’de ise ET. /-z-/ ses biriminin yer aldığı on iki sözcük tespit edilmiştir. ET. /-z-/ ses biriminin MPUM’deki on sözcükte korunduğu, bir sözcükte /-d-/’ye geliştiği, bir sözcüğün ise hem /-z-/’li hem de /-d-/’li biçimde kaydedildiği tespit edilmiştir.

BRS’de ise Eski Türkçe kök biçim birimi ortasındaki /-z-/ genellikle /-z-/’ye gelişir fakat /-z-/’li biçimin tespit edildiği örnekler az da olsa vardır. ET. /-z-/ ses birimi BRS’de on dokuz sözcükte bulunur. ET. /-z-/ ses biriminin, BRS’deki sözcüklerin on yedisinde dışarısılaşarak /-z-/’ye geliştiği; ikisinde ise korunduğu tespit edilmiştir. Bu bağlamda ET. /-z-/ > Başkurt Türkçesi /-z-/ gelişmesinin 19. yüzyıl eserlerinden BRS’de yaygın bir gelişme olduğunu ancak MPUM’da çok sık rastlanılmayan bir ses denkliği olduğu söylenebilir.

ET. /-z-/ > PS. /-z-/ ~ MPUM /-z-/ ~ BRS /-z-/ > Bşk. yd. /-z-/ fonolojik sürecinin tespit edildiği örnekler şöyledir:

ET. *kızıl* (ED 1972, s. 683b) > PS Bşk. T. КЫЗЫЛЬ *kızıl*, КЫСЫЛЬ *kısıl* (1789, s. 255) ~ MPUM Bşk. T. кызыл *qızıl* (1897, s. 170) ~ BRS кызыл *kızıl* (1899, s. 161b) > Bşk. yd. БТАН *qızıl* (2013, s. 667a) ~ Tat. yd. TTAS *kızıl* (1979, s. 211a) ‘kızıl’.

ET. *özek* (ED 1972, s. 285a) > PS Bşk. T. Узень *uzēn* (1787, s. 344) ~ MPUM Bşk. T. ўзяк *üzek* (1897, s. 56) ~ BRS ўзяк *üzäk* (1899, s. 220b) > Bşk. yd. БТАН *üzek* (2017, s. 219b) ~ Tat. yd. TTAS *üzek* (1981, s. 725a) ‘1.merkez, orta. 2. vadi’.

ET. /-z-/ > PS. /-z-/ ~ BRS /-z-/ > Bşk. yd. /-z-/ fonolojik süreci bir örnekte tespit edilmiştir:

ET. *üzüm* (ED 1972, s. 288a) > PS Bşk. T. джюзумьмеши *cüzum* ‘yēmēši (1789, s. 40) ~ BRS йөзөм *yözöm* (1899, s. 101a) > Bşk. yd. BTS *yözöm* (2017, s. 743b) ~ Tat. yd. TTAS *yözēm* (2016, s. 728b) ‘üzüm’.

ET. /-z-/ > PS. /-z-/ ~ BRS /-z-/ > Bşk. yd. /-z-/ fonolojik sürecinin tespit edildiği örnekler şöyledir:

ET. *uzun* (ED 1972, s. 288b) > PS Bşk. T. узюнлыкъ *uzunlık* (1787, s. 369) ~ BRS озон *ozon* (1899, s. 156b) > Bşk. yd. БТАН *ozon* (2014, s. 643b) ~ Tat. yd. TTAS *ozın* (1977, s. 463a) ‘uzun.’

ET. /-z-/ > MPUM /-d-/ ~ BRS /-z-/ > Bşk. yd. /-z-/ fonolojik sürecinin tespit edildiği iki örnek vardır:

ET. *yüzük* (ED 1972, s. 986b) > MPUM Bşk. T. юзюк *yüzük*, йудук *yuduk* (1897, s. 159, 177) ~ BRS йөзөк *yözök* (1899, s. 100b) > Bşk. yd. БТАН *yözök* (2012, s. 132a) ~ Tat. yd. TTAS *yözēk* (1977, s. 466b) ‘yüzük’.

ET. *uzak* (ED 1972, s. 283a) > MPUM Bşk. T. удак *uğaq* (1897, s. 164) ~ BRS озақ *ozak* (1899, s. 179b) > Bşk. yd. БТАН *ozaq* (2015, s. 638a) ~ Tat. yd. TTAS *uzak* (1977, s. 461b) ‘uzak, uzun’.

3.3. Kök Biçim Birimi Sonundaki Durum

ET. /-ç/ > Bşk. T. /-s/ ~ Tat. T. /-ç/

Türkçedeki kök biçim birimi sonundaki /-ç/ ses biriminin [-ç (~ ş ~ s)] değişken sesleri vardır (Baskakov, 2021, s. 137). ET.' deki /-ç/ ses birimi, çağdaş Tatar Türkçesinde korunurken çağdaş Başkurt Türkçesinde açılarak /-s /'ye gelişir (Kiyikbayev, 1958, s. 138) ve bu durum günümüzde neredeyse bütün sözcüklerde görülür. ET. /-ç/ ses biriminin tarihî Başkurt Türkçesindeki fonolojik gelişimi, incelenen üç eserden hareketle şöyle açıklanabilir:

PS'de ET. /-ç/ ses biriminin yer aldığı altı sözcük tespit edilmiştir. Bu sözcüklerden biri /-s/'li, ikisi /-ç/'li ve üçü hem /-ç/'li hem de /-s/'li biçimde kaydedilmiştir. PS'de /-ç/'li varyantların sayısı /-s/'li varyantların sayısından biraz fazladır. Bu durumda, 18. yüzyıl Başkurt Türkçesi, ET. /-ç/ > Bşk. T. /-s/ fonolojik sürecinin başlangıç evresi olarak düşünülebilir. 19. yüzyılın sonunda basılan MPUM'de ise ET. /-ç/ ses biriminin yer aldığı on yedi sözcük tespit edilmiştir. ET. /-ç/ ses birimi MPUM'deki on yedi sözcüğün birinde korunurken on birinde /-s/'ye gelişir. MPUM'deki beş sözcüğün ise hem /-ç/'li hem de /-s/'li biçimleri kaydedilmiştir. ET. /-ç/ ses biriminin MPUM'de /-s/'ye geliştiği örneklerin sayısı /-ç/'li örneklerden biraz fazladır ve hatta ET. /-ç/ > MPUM /-s/ gelişmesi MPUM'deki Tatar ve Tipterlerden derlenen metinlerde de oldukça çok görülmektedir. Bu bağlamda, 19. yüzyılın sonundaki Başkurt Türkçesi, ET. /-ç/ > Bşk. T. /-s/ fonolojik sürecinin tamamlanma evresi olarak adlandırılabilir. Nitekim, ET. /-ç/ ses birimi, aynı dönemde yazılmış olan BRS'deki on beş sözcüğün tamamında /-s/'li biçimde bulunur. Bu sözcükler, günümüz Başkurt Türkçesinde de /-s/'li biçimde devam etmektedir.

ET. /-ç/ > PS. /-ç/ ~ MPUM /-ç/, /-s/ ~ BRS /-s/ > Bşk. yd. /-s/ fonolojik sürecinin tespit edildiği örnekler şöyledir:

ET. *kü:ç* (ED 1972, s. 693a) > PS Bşk. T., Tat. T., Miş. T. *күчъ küç* (1787, s. 200) ~ MPUM Bşk. T. *көч köç*, *күс kus* (1897, s. 60, 175) ~ BRS *көс kös* (1899, s. 150a) > Bşk. yd. BTS *kös* (2017, s. 299b) ~ Tat. yd. TTAS *köç* (1979, s. 274b) 'güç, zor'.

ET. *iç* (ED 1972, s. 17a) > PS Bşk. T. *ичинда içinda* (1789, s. 438) ~ MPUM Bşk. T. *еч yës*, *эч ёç*, Tat. T. *эс ёs*, Tıp. T. *ис is* (1897, s. 168, 86, 186, 201) ~ BRS *эç ёç* (1899, s. 236b) > Bşk. yd. BTS *ёs* (2017, s. 156b) ~ Tat. yd. TTAS *ёç* (1981, s. 588a) 'iç'.

ET. *ıgaç*, *yıgıaç* (ED 1972, s. 79b, 899a) > PS Bşk. T. *агачь agaç* (1787, s. 403) ~ MPUM Bşk. T. *аҗас aҗas* (1897, s. 173) ~ BRS *arac agas* (1899, s. 4a) > Bşk. yd. BTAH *aҗас* (2011, s. 142a) ~ Tat. yd. TTAS *agaç* (1977, s. 15a) 'ağaç'.

ET. /-ç/ > PS. /-ç/, /-s/ ~ MPUM /-ç/, /-s/ ~ BRS /-s/ > Bşk. yd. /-s/ fonolojik sürecinin tespit edildiği örnekler şöyledir:

ET. *saç* (ED 1972, s. 794a) > PS Bşk. T. *сясЪ ses*, *сачЪ saç* (1787, s. 78) ~ MPUM Bşk. T. *сяс säs*, *сас sas*, *чяч çeç* (1897, s. 191, 160) ~ BRS *cäs säs* (1899, s. 191b) > Bşk. yd. BTAH *ses* (2015, s. 826a) ~ Tat. yd. TTAS *çeç* (1981, s. 471a) 'saç'.

ET. *kē:ç* (ED 1972, s. 692b) > PS Bşk. T. *кичь kiç*, *кусь kus* (1787, s. 283) ~ MPUM Bşk. T. *кис kis* (1897, s. 181) ~ BRS *қисä kis* (1899, s. 139b) > Bşk. yd. BTAH *kis* (2012, s. 489b) ~ Tat. yd. TTAS *kiç* (1979, s. 115a) 'akşam'.

ET. *saç-* (ED 1972, s. 794b) > PS Bşk. T. *саң- saç-*, *cac- sas-* (1789, s. 351) ~ MPUM Bşk. T. *сяс- ses-* (1897, s. 55) ~ BRS *cäc- säs-* (1899, s. 191b) > Bşk. yd. BTAH *sesre-* (2015, s. 835b) ‘ekmek, saçmak’.

ET. /-ç/ > PS. /-s/ ~ MPUM /-s/ ~ BRS /-s/ > Bşk. yd. /-s/ fonolojik süreci bir örnekte tespit edilmiştir:

ET. *iç-* (ED 1972, s. 17a) > PS Bşk. T. *ис- is-* (1789, s. 316) ~ MPUM Bşk. T. *эс- ěs-* (1897, s. 59) ~ BRS *эс- ěs-* (1899, s. 237a) > Bşk. yd. BTS *ěs-* (2017, s. 156b) ~ Tat. yd. TTAS *ěç-* (1981, s. 591b) ‘içmek’.

ET. /-ç/ > MPUM /-ç/, /-s/ ~ BRS /-s/ > Bşk. yd. /-s/ fonolojik süreci bir örnekte vardır:

ET. *üç* (ED 1972, s. 18b) > MPUM Bşk. T. *өч öç*, Tat. T. *ÿc ös* (1897, s. 188, 89) ~ BRS *öc ös* (1899, s. 184a) > Bşk. yd. BTAH *ös* (2014, s. 875a) ~ Tat. yd. TTAS *öç* (1981, s. 713b) ‘üç’.

ET. /-ç/ > MPUM /-s/ ~ BRS /-s/ > Bşk. yd. /-s/ fonolojik sürecinin tespit edildiği örnekler şunlardır:

ET. *u:ç* (ED 1972, s. 17b) > MPUM Bşk. T. *ос os*, *ус us* (1897, s. 182, 174) ~ BRS *oc os* (1899, s. 183b) > Bşk. yd. BTAH *os* (2014, s. 729b) ~ Tat. yd. TTAS *oç* (1979, s. 483a) ‘uç’.

ET. *kılıç* (ED 1972, s. 618a) > MPUM Bşk. T. *кылыс kılıs* (1897, s. 55) ~ BRS *кылыс kılıs* (1899, s. 164a) > Bşk. yd. BTAH *qılıs* (2013, s. 730a) ~ Tat. yd. TTAS *kılıç* (1979, s. 221b) ‘kılıç’.

ET. *keç-* (ED 1972, s. 693b) > MPUM Bşk. T. *кыс- kis-* (1897, s. 172) ~ BRS *кис- kis-* (1899, s. 139a) > Bşk. yd. BTAH *kis-* (2012, s. 493a) ~ Tat. yd. TTAS *kiç-* (1979, s. 117a) ‘geçmek’.

ET. /-s/ > Bşk. T. /-مخـ/ ~ Tat. T. /-s/

Türkçedeki kök biçim birimi sonundaki /-s/ ses biriminin [-ç (~ z ~ مخـ)] değişken sesleri vardır (Baskakov, 2021, s. 137). Eski Türkçedeki sözcük sonundaki /-s/ ses birimi, çağdaş Tatar Türkçesinde korunurken çağdaş Başkurt Türkçesinde açılarak /-مخـ /’ye gelişir (Kiyikbayev, 1958, s. 133). ET. /-s/ ses biriminin incelenen eserlerdeki durumu şöyledir:

Eski Türkçe kök biçim birimi sonundaki /-s/’nin yer aldığı, 18. yüzyıl Başkurt Türkçesi eserlerinden PS’de iki sözcük; 19. yüzyıl Başkurt Türkçesi ağızlarını yansıtan MPUM’de beş sözcük tespit edilmiştir ve bu sözcüklerde ET. /-s/ ses birimi korunmuştur. Bu eserlerde /-مخـ/’li biçimler yoktur. ET. /-s/ ses birimi, 19. yüzyıl Başkurt Türkçesi söz varlığını yansıtan BRS’de yedi sözcükte tespit edilmiştir ve ET. /-s/ ses birimi BRS’deki bu sözcüklerin beşinde korunurken ikisinde /-مخـ/’ye gelişmiştir. Eski Türkçe kök biçim birimi sonundaki /-s/’lerin Başkurt Türkçesinin yazı dili öncesi dönemine ait incelenen üç eserde çoğunlukla korunduğu ve bu eserlerde az sayıda da olsa /-مخـ/’li biçimlerin bulunduğu tespit edilmiştir.

ET. /-s/ > PS. /-s/ ~ MPUM /-s/ ~ BRS /-s/ > Bşk. yd. /-مخـ/ fonolojik süreci iki örnekte vardır:

ET. *kes-* (ED 1972, s. 748b) > PS Bşk. T. кис- *kis-* (1789, s. 348) ~ MPUM Bşk. T. кис- *kis-* (1897, s. 156); BRS кис- *kis-* (1899, s. 139a) > Bşk. yd. BTAH *kiç-* (2012, s. 500b) ~ Tat. yd. TTAS *kiç-* (1979, s. 117a) ‘kesmek’.

ET. *ös-* (ED 1972, s. 241a) > PS Bşk. T. yc- *us-* (1789, s. 348) ~ MPUM Bşk. T. öc- *ös-*, yc- *us-*, ŷc- *üs-* (1897, s. 191); BRS ŷc- *üs-* (1899, s. 225b) > Bşk. yd. BTAH *üç-* (2017: 249b) ~ Tat. yd. TTAS *üs-* (1981: 735a) ‘büyümek’.

ET. /-s/ > MPUM /-s/ ~ BRS /-s/ > Bşk. yd. /-*miş-*/ fonolojik süreci iki örnekte tespit edilmiştir:

ET. *as-* (ED 1972, s. 240b) > MPUM Bşk. T. ac- *as-* (1897, s. 188) ~ BRS ac- *as-* (1899, s. 17a) > Bşk. yd. BTAH *aç-* (2011, s. 359a) ~ Tat. yd. TTAS *as-* (1977, s. 79a) ‘asmak’.

ET. *bas-* (ED 1972, s. 370a) > MPUM Bşk. T. бac- *bas-* (1897, s. 188) ~ BRS бac- *bas-* (1899, s. 27b) > Bşk. yd. BTAH *baç-* (2011, s. 152b) ~ Tat. yd. TTAS *bas-* (1977, s. 130a) ‘basmak’.

ET. /-s/ > BRS /-*miş-*/ > Bşk. yd. /-*miş-*/ fonolojik süreci iki örnekte vardır:

ET. *kıs-* (ED 1972, s. 665b) > BRS кыç- *kıç-* (1899, s. 165b) > Bşk. yd. BTAH *qıç-* (2011, s. 359a) ~ Tat. yd. TTAS *kıs-* (2017, s. 721a) ‘kısmak’.

ET. *bus-* (ED 1972, s. 371a) > BRS поç- *poç-* (1899, s. 186b) > Bşk. yd. BTS *boç-* (2017, s. 100a) ~ Tat. yd. TTAS *pos-* (2018, s. 596b) ‘pusmak’.

ET. /-s/ > MPUM /-s/ > Bşk. yd. /-*miş-*/ fonolojik süreci bir örnekte bulunur:

ET. *es-* (ED 1972, s. 240b) > MPUM Bşk. T. ис- *is-* (1897, s. 186) > Bşk. yd. BTAH *iç-* (2012, s. 805b) ~ Tat. yd. TTAS *is-* (1977, s. 430b) ‘esmek’.

ET. /-z/ > Bşk. T. /-*z-*/ ~ Tat. T. /-*z-*/

Türkçedeki kök biçim birimi sonundaki /-z/ ses biriminin [z (~ z̥)] değişken sesi vardır (Baskakov, 2021, s. 139). Eski Türkçedeki sözcük sonundaki /-z/ ses birimi, çağdaş Tatar Türkçesinde korunurken çağdaş Başkurt Türkçesinde açılarak /-*z-*/’ye gelişir (Kiyikbayev, 1958, s. 129).

18. yüzyıl eserlerinden PS’de, ET.’ deki /-z/ ses biriminin yer aldığı yirmi sözcük tespit edilmiştir. Bu ses birimi, PS’deki on dört sözcükte aynen korunmuş; üç sözcükte /-s/’ye gelişmiştir. PS’deki iki sözcükte ise bu ses biriminin hem /-z/’li hem de /-s/’li biçimde geçtiği tespit edilmiştir. Son olarak PS’deki bir sözcükte, ET. /-z/ ses birimi <зл> yazı birimi ile yazılmıştır. PS’deki <зл> yazı birimi dışarısı /z/ sesini karşılamak için kullanılmış olabilir.

19. yüzyıl sonundaki Başkurt ağızlarını yansıtan MPUM’de ise ET.’ deki /-z/ ses biriminin korunduğu ve /-d/’ye geliştiği örnekler tespit edilmiştir ancak /-z/’li biçimlerin sayısı /-d/’ye gelişen varyantların sayısından oldukça fazladır. ET. /-z/ ses birimi, MPUM’deki yirmi altı sözcükte tespit edilmiştir ve ET. /-z/ ses birimi, MPUM’deki yirmi dört sözcükte korunurken iki sözcükte /-d/’ye gelişmiştir.

19. yüzyıl Başkurt Türkçesinin söz varlığını yansıtan BRS’de ise ET.’ deki /-z/ ses birimi, birkaç örnek dışında /-z/’ye gelişir. ET. /-z/ ses biriminin yer aldığı BRS’de kırk yedi sözcük tespit edilmiştir. ET. /-z/ ses birimi, BRS’deki bu sözcüklerin birinde

korunurken kırk altısında dışarısılaşarak /-z/’ye gelişmiştir. Bu durumda, Eski Türkçe kök biçim birimi sonundaki /-z/ ses biriminin, 19. yüzyıl Başkurt Türkçesi ağızlarında hem /-z/ hem de /-d/ biçiminde bulunduğu ancak 19. yüzyıl eserlerinden BRS’de çoğunlukla /-z/’ye geliştiği söylenebilir.

ET. /-z/ > PS. /-z/ ~ MPUM /-z/ ~ BRS /-z/ > Bşk. yd. /-z/ fonolojik sürecinin tespit edildiği örnekler şöyledir:

ET. *yü:z* (ED 1972, s. 982a) > PS Bşk. T. юзь *yüz* (1787, s. 53) ~ MPUM Bşk. T. йүз *yuz* (1897, s. 177) ~ BRS йӱӱз *yö̱z* (1899, s. 100b) > Bşk. yd. БТАН *yö̱z* (2012, s. 124b) ~ Tat. yd. TTAS *yöz* (1977, s. 465a) ‘yüz’.

ET. *kö:z* (ED 1972, s. 756b) > PS Bşk. T. кузь *kuz* (1787, s. 63) ~ MPUM Bşk. T. көз *köz*, кыз *kuz* (1897, s. 190, 160) ~ BRS кӱӱз *kü̱z* (1899, s. 152b) > Bşk. yd. BTS *küz* (2017, s. 315a) ~ Tat. yd. TTAS *küz* (1979, s. 282a) ‘göz’.

ET. *bu:z* (ED 1972, s. 389a) > PS Bşk. T. бузь *buz* (1787, s. 271) ~ MPUM Bşk. T. буз *buz* (1897, s. 187) ~ BRS бӱӱз *bü̱z* (1899, s. 34b) > Bşk. yd. BTS *boz* (2017, s. 102a) ~ Tat. yd. TTAS *boz* (2016, s. 553a) ‘buz’.

ET. /-z/ > PS. /-z/ ~ MPUM /s/ ~ BRS /-z/ > Bşk. yd. /-z/ fonolojik süreci bir örnekte tespit edilmiştir. Bu örnek MPUM’de Başkurdistan’daki Tatarlardan derlenen metinlerde geçmektedir.

ET. *yultuz* (ED 1972, s. 922b) > PS Bşk. T. юлдузь *yulduz* (1787, s. 241-242) ~ MPUM Tat. T. йундус *yundus* (1897, s. 100) ~ BRS йондоӱ *yondo̱z* (1899, s. 101a) > Bşk. yd. БТАН *yondo̱z* (2012, s. 101b); Tat. yd. TTAS *yoldız* (1977, s. 452b); ‘yıldız’.

ET. /-z/ > PS. /-s/ ~ MPUM /-z/ ~ BRS /-z/ > Bşk. yd. /-z/ fonolojik süreci iki örnekte vardır:

ET. *kı:z* (ED 1972, s. 679b) > PS Bşk. T. кысь *kıs* (1787, s. 17) ~ MPUM Bşk. T. кыз *kız* (1897, s. 157) ~ BRS кӱӱз *kız* (1899, s. 160b) > Bşk. yd. БТАН *qı̱z* (2013, s. 648a) ~ Tat. yd. TTAS *kız* (1979, s. 206a) ‘kız’.

ET. *ağız* (ED 1972, s. 98a) > PS Bşk. T. аҕсь *aus*, авусь *avuz* (1787, s. 85) ~ MPUM Bşk. T. аоз *aoz* (1897, s. 190) ~ BRS ауыӱз *awı̱z* (1899, s. 19a) > Bşk. yd. БТАН *awı̱z* (2011, s. 377b) ~ Tat. yd. TTAS *awız* (1977, s. 7a) ‘ağız’.

ET. /-z/ > PS. /-z/ ~ BRS /-z/ > Bşk. yd. /-z/ fonolojik süreci bir örnekte tespit edilmiştir:

ET. *teñiz* (ED 1972, s. 527a) > PS Bşk. T. дингизь *dingiz* (1787, s. 311) ~ BRS дингез *diñkēz* (1899, s. 69b) > Bşk. yd. BTS *diñgēz* (2017, s. 130a) ~ Tat. yd. TTAS *diñgēz* (2016, s. 178b) ‘deniz’.

ET. /-z/ > MPUM /-z/ ~ BRS /-z/ > Bşk. yd. /-z/ fonolojik süreci iki örnekte tespit edilmiştir:

ET. *sö:z* (ED 1972, s. 860b) > MPUM Bşk. T. сюз *süz* (1897, s. 59) ~ BRS řy̱z *yüz* (1899, s. 57a) > Bşk. yd. БТАН *hüz* (2017, s. 626a) ~ Tat. yd. TTAS *süz* (1979, s. 721a) ‘söz’.

ET. *ö:z* (ED 1972, s. 278a) > MPUM Bşk. T. өз *öz*, ӱз *üz* (1897, s. 188, 156) ~ BRS ӱӱз *üz* (1899, s. 220b) > Bşk. yd. БТАН *üz* (2017, s. 210a) ~ Tat. yd. TTAS *üz* (1981, s. 720a) ‘öz, kendi’.

ET. /-z/ > PS. /-s/ ~ MPUM /-z/ ~ BRS /-z/ > Bşk. yd. /-z/ fonolojik sürecinin tespit edildiği örnekler şöyledir:

ET. *kaz* (ED 1972, s. 679a) > PS. *кась kas* (1787, s. 99a) ~ MPUM *каз kaz* (1897, s. 55) ~ BRS *каӓ kaӓ* (1899: 111a) > Bşk. yd. BTAH *qaṣ* (2013: 79b) ~ Tat. yd. TTAS *kaz* (1979: 20a) ‘kaz’.

ET. *toḥuz* (ED 1972, s. 527b) > PS. *тонгусь tongus* (1787, s. 71a) ~ BRS *дункыӓ duṅkiṣ* (1899: 70b) > Bşk. yd. BTS *duṅğıṣ* (2017: 133b) ~ Tat. yd. TTAS *duṅğıṣ* (2016: 208b) ‘kaz’.

ET. *boğuz* (*boğoz*) (ED 1972, s. 322a) > PS. *бугась bugas* (1789, s. 88a) > ~ BRS *бугаӓ bugaṣ* (1899: 34a) > Bşk. yd. BTAH *boğay* (2011: 299a) ~ Tat. yd. TTAS *bugaz* (2015: 602c) ‘boğaz’.

ET. /-z/ > PS. /-zd/ ~ MPUM /-z/ ~ BRS /-ṣ/ > Bşk. yd. /-ṣ/ fonolojik sürecinin tespit edildiği bir örnek vardır:

ET. *si:z* (ED 1972, s. 860a) > PS Bşk. T. *сыздларь sizd* (1789, s. 396) ~ MPUM Bşk. T. *хыз hıṣ* (1897, s. 177) ~ BRS *іеӓ yēṣ* (1899, s. 53a) > Bşk. yd. BTAH *hēṣ* (2017, s. 517a) ~ Tat. yd. TTAS *sēṣ* (1979, s. 638b) ‘siz’.

ET. /-z/ > MPUM /-z/, /-ḍ/ ~ BRS /-ṣ/ > Bşk. yd. /-ṣ/ fonolojik süreci bir örnekte vardır:

ET. *yaz-* (ED 1972, s. 984a) > MPUM Bşk. T. *йаз- yaz-*, *йад- yaḍ-* (1897, s. 171, 161) ~ BRS *йаӓ yaṣ-* (1899, s. 83b) > Bşk. yd. BTAH *yaṣ-* (2018, s. 428a) ~ Tat. yd. TTAS *yaz-* (1981, s. 623a) ‘yazmak’.

ET. /-z/ > MPUM /-ḍ/ ~ BRS /-ṣ/ > Bşk. yd. /-ṣ/ fonolojik sürecinin görüldüğü bir örnek bulunur:

ET. *kaz-* (ED 1972, s. 680b) > MPUM Bşk. T. *кад- kaḍ-* (1897, s. 171) ~ BRS *каӓ kaṣ-* (1899, s. 111a) > Bşk. yd. BTAH *qaṣ-* (2013, s. 94a) ~ Tat. yd. TTAS *kaz-* (1979, s. 22a) ‘kazmak’.

Sonuç

Eski Türkçe /ç/, /s/ ve /z/ ses birimlerinin çağdaş Başkurt Türkçesindeki durumu onu diğer Türk yazı dillerinden ayıran en önemli fonetik nitelikler arasındadır. Söz konusu ünsüzlerin PS, MPUM ve BRS’deki değişimleri ve bu değişimlerin metinlerdeki sayısı aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

Ünsüzler	Değişiklikler	PS (1787-0789)			MPUM (1897)			BRS (1899)			Toplam
		Ö n d e	İ ç t e	S o n d a	Ö n d e	İ ç t e	S o n d a	Ö n d e	İ ç t e	S o n d a	
Ç	ç	4	4	2	9	2	1	-	-	-	22
	s	-	1	1	4	8	11	28	13	15	81

ESKİ TÜRKÇEDEKİ /ç/, /s/ ve /z/ ÜNSÜZLERİNİN 20. YÜZYIL ÖNCESİ BAŞKURT
TÜRKÇESİNDEKİ DURUMU

	ç, s	-	3	3	4	2	5	-	-	-	17
s	s	9	5	2	37	9	5	2	14	5	89
	س	-	-	-	-	-	-	-	5	2	7
	y	-	-	-	-	-	-	65	-	-	65
	s, h	-	-	-	3	-	-	-	-	-	3
z	z	-	4	14		10	24	-	2	2	56
	ẓ	-	-	-	-	-	-	-	17	46	63
	zd	-	-	1	-	-	-	-	-	-	1
	ḍ	-	-	-	-	1	2	-	-	-	3
	s	-	-	3	-	-	-	-	-	-	3
	z, ḍ	-	-	-	-	1	-	-	-	-	1
	z, s	-	-	2	-	-	-	-	-	-	2

Tablo 2: ET. /ç/, /s/ ve /z/ ünsüzlerin PS, MPUM ve BRS'deki değişimleri.

Eski Türkçe kök biçim birimi başındaki /ç-/ ses biriminin tarihî Başkurt Türkçesine ait incelenen üç metindeki on üç sözcükte aynen korunduğu ve otuz iki sözcükte /s-/ye geliştiği tespit edilmiştir. Bu ses gelişmesi, çağdaş Başkurt Türkçesindeki gibi standart değildir ancak söz konusu metinlerdeki ilgili sözcüklerin yaklaşık %65'inde ET. /ç-/ > Bşk. T. /s-/ gelişmesi vardır. Eski Türkçe kök biçim birimi ortasındaki /ç-/ ses birimi, incelenen eserlerdeki otuz sözcüğün altısında korunurken yirmi ikisinde /s-/ye gelişmiştir. Başka bir deyişle, ET. /ç-/ > Bşk. T. /s-/ gelişmesi incelenen metinlerdeki ilgili sözcüklerin yaklaşık %66'sında gerçekleşmiştir. Eski Türkçe kök biçim birimi sonundaki /ç/ ses biriminin incelenen eserlerdeki otuz sekiz sözcüğün üçünde korunurken yirmi yedisinde /s-/ye gelişmiştir. On yedi sözcük ise hem /ç-/li hem de /s-/li biçimde kaydedilmiştir. ET. /ç-/ > Bşk. T. /s-/ gelişmesi incelenen metinlerdeki ilgili sözcüklerin yaklaşık %71'inde tespit edilmiştir. İncelenen eserlerde, ET. /ç/ ses biriminin önde, içte ve sonda /s/'ye geliştiği örneklerin sayısının /ç/ biçiminde korunduğu örneklerden oldukça fazla olduğu görülmektedir. Bu bağlamda, Eski Türkçe kök biçim birimindeki /ç/ ses biriminin çağdaş Başkurt Türkçesinde /s-/ye geliştiği fonolojik sürecinin başlangıç evresinin 18. yüzyıl ya da öncesi olabileceği, 19. yüzyıl sonunda ise bu fonolojik sürecin geçiş evresini tamamlamak üzere olduğu düşünülebilir. Nitekim, bu ses gelişmesi Sovyet dil politikası neticesinde, Başkurt Türkçesi ölçünlü dilinde kurallı hâle gelmiştir.

Eski Türkçe kök biçim birimi başındaki /s-/ ses biriminin PS'de, MPUM'de ve BRS'deki toplam yüz on altı sözcüğün kırk sekizinde korunduğu, altmış beşinde /ç-/ye geliştiği, üç sözcüğün ise hem /s-/ hem de /h-/li biçimde kaydedildiği tespit edilmiştir. İncelenen eserlerde tespit edilen /s-/ > /ç-/ gelişmesi ET. /s-/ > Bşk. T. /h-/ denkleğinin ara formu olmalıdır. Bunun yanı sıra, incelenen eserlerde yaygın olmayan bu ses gelişmesinin dil politikası neticesinde Başkurt Türkçesi ölçünlü dilinde standart hâle getirilmiş olabileceği de düşünülmelidir. Bu sav, 1930 öncesine kadar Ufa'da Senek

adıyla basılan gazetenin 1930 sonrasında Henek adıyla yayın hayatına devam etmesiyle de desteklenmektedir.

Eski Türkçe kök biçim birimi ortasındaki /-s-/ ses birimi, incelenen eserlerdeki otuz üç sözcüğün yirmi sekizinde korunurken beşinde /-مخج-/’ye gelişmiştir ancak /-مخج-/’li örnekler sadece 1899 yılında basılan BRS’de tespit edilmiştir. Eski Türkçe sözcük sonundaki /-s/ ses birimi, incelenen eserlerdeki on dört sözcüğün on ikisinde korunurken ikisinde /-مخج-/’ye gelişmiştir ve yine /-مخج-/’li varyantlar sadece BRS’de görülmektedir. İncelenen eserlerde ET. /-s-/ > Bşk. T. /-مخج-/ gelişmesinin oranı yaklaşık %15 ve ET. /-s/ > Bşk. T. /-مخج/ gelişmesinin oranı yaklaşık %14 olmasına rağmen bu ses gelişmesi Sovyet dil politikası neticesinde ölçünlü dil için standartlaştırılmıştır.

Eski Türkçe kök biçim birimi ortasındaki ve sonundaki /z/ ses biriminin incelenen eserlerdeki yüz yirmi beş sözcüğün elli altısında korunduğu, altmış dokuzunda dışarısılaşarak /z/’ye geliştiği tespit edilmiştir. ET. /z/ > Bşk. T. /z/ gelişmesinin söz konusu eserlerdeki gerçekleşme oranı yaklaşık %55’tir. Bu bağlamda, incelenen eserlerde kısmen de olsa yaygın olan bu ses gelişmesinin de Sovyet dil politikası neticesinde ölçünlü dilde standart hâle getirildiği söylenebilir.

Kısaltmalar

ET.: Eski Türkçe.

Kıp. T.: Kıpçak Türkçesi.

Bşk. yd.: Çağdaş Başkurt yazı dili.

Tat. yd.: Çağdaş Tatar yazı dili.

Bşk. T.: Başkurt Türkçesi.

Tat. T.: Tatar Türkçesi.

Mış. T.: Mişer Türkçesi.

Eser Kısaltmaları

BRS : *Başkirsko-Russkiy slovar* bkz. (Katarinskiy, 1899).

BTAAH : *Başqort tēlēññ akademik hüzlēğē* bkz. (Hisamitdinova, 2011-2018).

BTS : *Başkurt Türkçesi sözlüğü* bkz. (Özşahin, 2017).

CC : *Codex cumanicus* bkz. (Argunşah ve Güner, 2015).

DNR : *Deklaratsiya prav narodov Rossii*

ED : *An etymological dictionary of prethirteenth-century Turkish* bkz. (Clauson, 1972).

MPUM : *Muzika i pesni Uralskih ‘Musul‘man‘ c‘ oçerkom‘ ih‘ bita* bkz. (Rıbakov, 1897).

PS : *Sravnitelnie slovari vseh‘ yazıkov‘ i nareçiy I-II* bkz. (Pallas, 1787-1789).

TTAS : *Tatar tēlēññ aŋlatmalı süzlēğē I-II-III* bkz. (Zilayeva ve Abdrahmanova 1977-1981); *Tatar tēlēññ aŋlatmalı süzlēğē I-II-III-IV-V* bkz. (Timirhanov 2015-2019); *Tatar tēlēññ aŋlatmalı süzlēğē VI* bkz. (Seferov, 2021).

Kaynakça

Argunşah, M. & Güner G. (2015). *Codex cumanicus*. İstanbul: Kesit Yayınları.

- Abdullina, G. R. (vd.) (2018). *Başqort tǵlǵ gramatikahı* (C. I). Ufa: Kitap.
- Baskakov, N. A. (2021). *Türk dillerinin tarihî-tipolojik ses bilimi* (çev. O. S. Karaca & K. Koç). Ankara: TDK.
- Clauson, S. G. (1972). *An etymological dictionary of prethirteenth-century Turkish*. Oxford University Press.
- Deklaratsiya prav naradov Rossii 1 (15) noyabr 1917 g. (2024, 20 Eylül). Erişim adresi: <https://www.hist.msu.ru/ER/Etext/DEKRET/peoples.htm>
- Eraydın Virtanen, Ö. (2002). *Dil politikalarına bütüncül bir yaklaşım: Orta Asya'da dil politikaları*. (Doktora tezi). İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Fishman, Joshua A. (1989). *Language and ethnicity in minority sociolinguistic perspective*. Multilingual Matters (Series) 45 (ed. Derrick Sharp). Clevedon - Philadelphia: Multilingual Matters.
- Garipova, F. (2009). Dil siyaseti: Başkurdistan tecrübesi. *MTAD*. Cilt 6, sayı 2, ss. 7-24.
- Hisamitdinova, F. G. (red.). (2011a). *Başqort tǵlǵǵ akademik hüzlǵǵ* (C. I. A). Ufa: Zeyneb Biyışeva Kitap Neşrieti.
- Hisamitdinova, F. G. (red.). (2011b). *Başqort tǵlǵǵ akademik hüzlǵǵ* (C. II. B). Ufa: Zeyneb Biyışeva Kitap Neşrieti.
- Hisamitdinova, F. G. (red.). (2012a). *Başqort tǵlǵǵ akademik hüzlǵǵ* (C. III. V-İ). Ufa: Kitap.
- Hisamitdinova, F. G. (red.). (2012b). *Başqort tǵlǵǵ akademik hüzlǵǵ* (C. IV. Y-K). Ufa: Kitap.
- Hisamitdinova, F. G. (red.). (2013). *Başqort tǵlǵǵ akademik hüzlǵǵ* (C. V. Q). Ufa: Kitap.
- Hisamitdinova, F. G. (red.). (2014). *Başqort tǵlǵǵ akademik hüzlǵǵ* (C. VI. A). Ufa: Kitap.
- Hisamitdinova, F. G. (red.). (2015). *Başqort tǵlǵǵ akademik hüzlǵǵ* (C. VII. P-S). Ufa: Kitap.
- Hisamitdinova, F. G. (red.). (2016). *Başqort tǵlǵǵ akademik hüzlǵǵ* (C. VIII. T). Ufa: Kitap.
- Hisamitdinova, F. G. (red.). (2017). *Başqort tǵlǵǵ akademik hüzlǵǵ* (C. IX. U-Ş). Ufa: Kitap.
- Hisamitdinova, F. G. (red.). (2018). *Başqort tǵlǵǵ akademik hüzlǵǵ* (C. X. I-Ya). Ufa: Kitap.
- İşbirzin, F. E, Gelevi İ. G., Halikova, R. H. (1993). *Başqort ezebi tǵlǵǵ tarihı*. Öfö: Başqortostan Kitap Neşrieti.
- Katarinskiy, V. (1899). *Başkirsko-russkiy slovar*. Orenburg.
- Kiyikbayev, C. G. (1958). *Fonetika başkirskogo yazıka*. Ufa: Başkirskoye knijnoye izdatelstvo.
- Kiyikbayev, C. G. (1966). *Hezǵǵ Başqort tǵlǵǵ leksikahı hem frazeologiyahı*. Öfö.
- Maksutova, N. H. (1976). *Vostochny dialekt başkirskogo yazıka*. Moskva: Izdatelstvo 'nauka'

- Özşahin, M. (2017). *Başkurt Türkçesi sözlüğü*. Ankara. TDK.
- Pallas, P. S. (ed.). (1787). *Sravnitelniye slovari vseh yazikov i nareçiy I, sobrannnye desitseyu Vsevisoçayşey Osobi*. St. Petersburg.
- Pallas, P.S. (red.). (1789). *Sravnitelniye slovari vseh ' yazikov' i nareçiy II, sobrannnye desitseyu Vsevisoçayşey Osobi*. St. Petersburg.
- Pröhle, V., (2017), Başkurtça dil incelemeleri (çev. Ç. H. Arslan), *ÇÜTAD*, c. 2, s. 2, ss. 263-294.
- Rıbakov, S. G. (1897). *Muzıka i pesni Uralskih ' Musul'man ' c ' oçerkom ' ih ' bita. Po istoriko-filologičeskomu otdeleniyu*. s. VIII. Tom II. No:2. St. Petersburg: Tipografiye Imperatorskoy Akademiy Nauk (no: 12).
- Seferov, R. T. (red.). (2021). *Tatar tēlēnēñ aŋlatmalı süzlēğē* (C. VI. U-Ya). Kazan.
- Timirhanov, A. E. (red.). (2015). *Tatar tēlēnēñ aŋlatmalı süzlēğē* (C. I. A-V). Kazan.
- Timirhanov, A. E. (red.). (2016). *Tatar tēlēnēñ aŋlatmalı süzlēğē* (C. II. G-Y). Kazan.
- Timirhanov, A. E. (red.). (2017). *Tatar tēlēnēñ aŋlatmalı süzlēğē* (C. III. K). Kazan.
- Timirhanov, A. E. (red.). (2018). *Tatar tēlēnēñ aŋlatmalı süzlēğē* (C. IV. L-R). Kazan.
- Timirhanov, A. E. (red.). (2019). *Tatar tēlēnēñ aŋlatmalı süzlēğē* (C. V. S-T). Kazan.
- Wright, S. (2004). *Language policy and language planning*. Basingstoke: Palgrave Macmillan).
- Zilayeva, R. A. & Abdrahmanova G. G. (red.). (1977). *Tatar tēlēnēñ aŋlatmalı süzlēğē* (C. I A-Y). Kazan: Tataristan Kitap Neşriyatı.
- Zilayeva, R. A. & Abdrahmanova G. G. (red.). (1979). *Tatar tēlēnēñ aŋlatmalı süzlēğē* (C. II K-S), Kazan: Tataristan Kitap Neşriyatı.
- Zilayeva, R. A., Abdrahmanova G. G. & Timirgalin, A. K. (red.). (1981). *Tatar tēlēnēñ aŋlatmalı süzlēğē* (C. III T-H). Kazan: Tataristan Kitap Neşriyatı.